

स्वप्नदृष्टि यात्रा-महाकाव्यमा प्रगतिवादी चिन्तन

फणीन्द्रराज निरौला

सहप्राध्यापक, पद्मकन्या बहुमुखी क्याम्पस, त्रिभुवन विश्वविद्यालय

इमेल : phniraula@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा रामप्रसाद ज्ञवालीद्वारा लिखित स्वप्नदृष्टि यात्रा-महाकाव्यको विश्लेषण गरिएको छ । यसमा प्रगतिवादले आत्मसात् गरेका सैद्धान्तिक मान्यतालाई मूल आधार बनाएर नेपाली समाजका साथै चीन तथा उत्तरकोरियाका अनेक घटना तथा परिघटनाहरूको अभिव्यक्तिमा वर्गीय पक्षधरतालाई अनुसरण गरिएको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । प्रगतिवादले अवलम्बन गर्ने वर्गीय पक्षधरता, वर्गीय उन्मुक्ति, समाज रूपान्तरण आदिको अध्ययन गर्नका लागि पुस्तकालय कार्यबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । गुणात्मक ढाँचाको यस लेखमा प्राथमिक सामग्रीका रूपमा स्वप्नदृष्टि महाकाव्यलाई लिइएको छ र यसबाट प्रगतिवादी चिन्तन झल्काउने गुणात्मक प्रकृतिका श्लोकहरू छनोट गरी ती सामग्रीको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ र महाकाव्यभित्रका साक्ष्य र तर्कद्वारा अध्ययनमा प्रस्तुत दाबीलाई पुष्टि गरिएको छ । द्वितीयक सामग्रीका रूपमा पाश्चात्य समालोचना तथा प्रगतिवादीवादी मान्यतासँग सम्बन्धित सामग्रीको उपयोग गरिएको छ । महाकाव्यको अध्ययन गर्दा नेपालमा भएका उन्मुक्तिका सङ्घर्षहरू, अमेरिका र जापानले उत्तरकोरियामाथि गरेको पशुवत् क्रूरता र अत्याचारबाट त्यहाँका जनताले पाएको उन्मुक्ति र अन्तर्विरोधका सन्दर्भहरू, चिनियाँ र उत्तरकोरियाली जनताले साम्राज्यवादी एवं विस्तारवादीहरूका विरुद्ध लडेका थुप्रै पक्षहरूको अध्ययनबाट महाकाव्यकारले शोषितपीडित जनताका साथै कमजोर राष्ट्रमाथि शक्तिशाली राष्ट्रबाट भइरहेको अन्याय अत्याचार निर्मूल गरी श्रमजीवी जनताको मुक्तिका लागि वर्गसङ्घर्षका माध्यमबाट सत्ताको रूपान्तरण अवश्यम्भावी रहेको वैचारिकी अभिव्यक्त भएको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : प्रगतिवाद, भौतिकवाद, विश्वसाम्राज्यवाद, समाजवाद, सामाजिक शोषण ।

विषयपरिचय

रामप्रसाद ज्ञवाली समकालीन नेपाली साहित्यका फाँटमा बहुमुखी स्रष्टाका रूपमा परिचित छन् । यिनले कविताका मुक्तकीय रूपदेखि बृहत् रूपसम्मको यात्रा पूरा गरेका छन् भने उपन्यास, नाटक, बालकथा, निबन्ध, समालोचनालगायतका विधामा पनि योगदान पुऱ्याएका छन् । यी विविध विधामा कलम चलाए पनि यिनको कविता विधा र समालोचनाका क्षेत्रमा उल्लेख्य योगदान रहेको छ । समसामयिक युगजीवनका विसङ्गति, द्वन्द्व र त्यसको तर्कसङ्गत निकासका सन्दर्भलाई विषयवस्तु बनाई सिर्जना कर्ममा लागेका ज्ञवालीको २०७४ सालमा *स्वप्नदृष्टि* शीर्षकको महाकाव्य प्रकाशित भएको छ । यसअघि *औँसीका फूलहरू* (२०५३), *आरोहण* (२०७४ सहलेखन) महाकाव्यहरू प्रकाशित भएका पाइन्छन् ।

नेपाली साहित्यमा प्रगतिवादी चिन्तनको प्रयोग २००७ सालपछि मात्र भएको पाइन्छ । २००६ सालमा नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीको स्थापनासँगै नेपाली साहित्यमा प्रगतिवादी चिन्तनले प्रवेश पाएको देखिन्छ । २००७ सालमा जनआन्दोलनको परिणतिसँगै प्रजातन्त्रको उदय भएपछि प्रगतिवादी साहित्यले फस्टाउने अनुकूल वातावरण पायो । विशेषतः कविहरूले मार्क्सवादी चिन्तनबाट अभिप्रेरित भएर कविताका विविध रूपहरू प्रस्तुत गरे । महाकाव्यका क्षेत्रमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको *प्रमिथस* (२०११) बाट प्रगतिवादी धारको बीजारोपण (शर्मा नेपाल, २०७८, पृ. २५२) भएको मानिए पनि मोदनाथ प्रश्रितको *मानव* (२०२३) महाकाव्य प्रकाशित भएपछि मात्र प्रगतिवादी चिन्तन सफल रूपमा प्रयोग गरिएको पाइन्छ (निरौला, २०७५, पृ. २४) । यसपछि प्रश्रितकै *देवासुर सङ्ग्राम* (२०३०), नीरविक्रम प्यासीको *दबला* (२०३५), भानुभक्त पोखरेलको *मृत्युञ्जय* (२०४७), रामप्रसाद ज्ञवालीका *औँसीका फूलहरू* (२०५३), *स्वप्नदृष्टि* (२०७४) आदि महाकाव्यहरू प्रकाशित भएका पाइन्छन् । यस महाकाव्यमा अभिव्यक्त प्रगतिवादका आधारभूत पक्षहरूबारे पर्याप्त चिन्तन गरिएको छ । वर्गीय द्वन्द्वको चिरफार, सामाजिक शोषण तथा उत्पीडन, विश्वसाम्राज्यवादी हैकम, ऐतिहासिक भौतिकवादी विश्वदृष्टिकोण आदि प्रगतिवादका मूलभूत मान्यता हुन् । प्रस्तुत महाकाव्यमा यी अभिलेखहरू समीचीन रूपमा प्रयोग गरिएका छन् ।

स्वप्नदृष्टि महाकाव्यका बारेमा नारायण घिमिरे (२०७५) ले *स्वप्नदृष्टि यात्रा-महाकाव्यमा युगचेतना* शीर्षकको स्नातकोत्तर तहको शोधप्रबन्धमा समकालीन वैचारिक चेतनाको प्रस्तुतिका क्रममा प्रगतिवादी चेतनालाई पनि उल्लेख गरेको बताएका छन् । कपिल लामिछाने (२०७८) ले *स्वप्नदृष्टि महाकाव्यमा भविष्यको निर्माणकारी अभिव्यञ्जना* शीर्षकको लेखमा महाकाव्यको चर्चा गर्दा प्रगतिवादी महाकाव्यका रूपमा अनुशीलन नगरिएको भए पनि प्रगतिवादले आत्मसात् गर्ने श्रम र श्रमिक वर्गप्रति श्रद्धा, साम्राज्यवादी एवं विस्तारवादीप्रति घृणा, राष्ट्रप्रेम र विश्वमानवतावादजस्ता पक्षहरू यस काव्यमा प्रस्तुत गरिएको बताएका छन् । गीता त्रिपाठी (२०७८) ले *अन्तर्विषयक समालोचनामा स्वप्नदृष्टि महाकाव्य* शीर्षकको लेखमा ज्ञवाली समानताको स्थापनामा समर्पित कवि भएकाले वर्गीयताको दृष्टिले यो महाकाव्य सशक्त रहेको उल्लेख गरेकी छन् । गोविन्दप्रसाद आचार्य (२०७८) ले *स्वप्नदृष्टिमा वैचारिक चिन्तन* शीर्षकको लेखमा काव्यमा अभिव्यक्त विभिन्न सन्दर्भहरूको प्रस्तुतिका क्रममा प्रगतिवादी चिन्तनको उच्च प्रस्तुति भएको चर्चा गरेका छन् । घनश्याम कँडेल

(२०७८) ले रामप्रसाद ज्ञवाली र उनको स्वप्नदृष्टि शीर्षकको लेखमा विश्वदृष्टिकोण, श्रमशक्ति र श्रमशील एवं जनताप्रतिको आस्था महाकाव्यमा प्रकट भएको उल्लेख गरेका छन् । नेत्रबहादुर कुँवर (२०७८) ले स्वप्नदृष्टि यात्रा-महाकाव्यले वैचारिक विकासमा पुऱ्याएको योगदान शीर्षकको लेखमा मार्क्सवादी वैचारिक आदर्शको अनुकूल हुने गरी प्रगतिवादी नैतिक मूल्य मान्यताको अभिव्यक्ति दिएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । महादेव अवस्थी (२०७८) ले रामप्रसाद ज्ञवालीको कवित्वको अन्तर्विकासको उच्च प्राप्ति: स्वप्नदृष्टि शीर्षकको लेखमा सामन्तवादी शोषणका विरुद्ध श्रमिक किसानप्रतिको पक्षधरता, साम्राज्यवादी-विस्तारवादी अतिक्रमण तथा हस्तक्षेपविरुद्ध राष्ट्रवादी पक्षधरतालाई विशद रूपमा स्वप्नदृष्टि महाकाव्यमा उल्लेख गरेको बताएका छन् । उपर्युक्त अध्ययनबाट प्रगतिवादी चिन्तनलाई आधार बनाई लेखिएको स्वप्नदृष्टि महाकाव्यको प्रगतिवादी दृष्टिकोणबाट विभिन्न पक्षको अध्ययन गर्न बाँकी रहेको र अध्ययन गर्न आवश्यक देखिएकाले प्रस्तुत लेख स्वप्नदृष्टि महाकाव्यलाई प्रगतिवादी चिन्तनका दृष्टिकोणबाट अध्ययन विश्लेषण गर्ने प्राज्ञिक समस्यामा केन्द्रित रहेको छ । प्रस्तुत लेख सामाजिक शोषण, उत्पीडन, अन्याय, अत्याचार, साम्राज्यवादी एवं पुँजीवादी हैकमका विरुद्ध विद्रोहको आवाजलाई घनीभूत ढङ्गबाट उठाइएको विषयलाई मुख्य समस्याका रूपमा लिएर अध्ययन गर्ने उद्देश्यमा केन्द्रित रहेको छ ।

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत कृतिको अध्ययन र विश्लेषणका लागि यसमा प्रगतिवादको सिद्धान्तलाई अवलम्बन गरिएको छ र पद्धति व्याख्यात्मक तथा विश्लेषणात्मक छ । सैद्धान्तिक आधार स्पष्ट पार्नका लागि यसमा प्रगतिवादका सिद्धान्तबारे लेखिएका पुस्तक तथा लेखरचनाहरूबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यसमा मुख्यतः प्राथमिक र द्वितीयक गरी दुई प्रकारका सामग्री सङ्कलन गरिएका छन् । यसको प्राथमिक सामग्री विवेच्य कृति स्वप्नदृष्टि महाकाव्य हो भने प्रस्तुत कृति र प्रगतिवादबारे लेखिएका पुस्तक र लेखहरू यसका द्वितीयक सामग्री हुन् । पुस्तकालयीय कार्यबाट यस्ता सामग्री सङ्कलन गरिएका छन् र यिनै साग्रीको उपयोगद्वारा महाकाव्यमा प्रगतिवादी चिन्तन प्रयोग भएका सम्बद्ध श्लोकहरूको चयन गरी पाठभित्रको सन्दर्भअनुसार व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ । कृतिपरक विश्लेषणमा आधारित भएकाले प्रस्तुत लेखको अध्ययनविधि गुणात्मक प्रकृतिको रहेको छ

सैद्धान्तिक अवधारणा

कला साहित्यमा प्रयोग हुने प्रगतिवादको आधारशिला मार्क्सवाद हो । सन् १८४८ मा प्रकाशित 'कम्युनिस्ट पार्टीको घोषणापत्र' का लेखक कार्ल मार्क्स तथा फ्रेडरिक एङ्गोल्सको वैचारिक योगदानबाट विकसित ऐतिहासिक भौतिकवाद र द्वन्द्वात्मक भौतिकवादको एकीकृत दर्शन नै मार्क्सवाद हो । यो मूलतः दार्शनिक एवं क्रान्तिकारी विचारक मार्क्स र एङ्गोल्सका विचार एवं मान्यतामा आधारित सिद्धान्त हो । यिनै दार्शनिकहरूका मान्यताबाट विकसित आदर्शवादी एवं स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्तिलाई अतिक्रमण गर्दै सहज र नैसर्गिक जीवन जगत्को भौतिक स्वरूपलाई विषयवस्तु बनाएर प्रवृत्त भएको यथार्थवादी साहित्यप्रवाहको धारा नै प्रगतिवाद हो (शर्मा, २०५८, पृ. ५९) यसमा मार्क्सवादी दर्शनका द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद एवं ऐतिहासिक भौतिकवादका मान्यता प्रतिबिम्बित भएका हुन्छन् ।

प्रगतिवादलाई समाजवादी यथार्थवाद र नवयथार्थवाद पनि भन्ने गरेको पाइन्छ । वस्तुतः प्रगतिवादी साहित्यले मार्क्स तथा एङ्गोल्सद्वारा प्रतिपादित निम्नलिखित दार्शनिक तत्त्वहरूलाई आत्मसात् गरेको हुनुपर्ने तथ्य प्रस्तुत गरिएको छ :

सम्पूर्ण विश्व पदार्थ निर्मित हो । प्रत्येक वस्तुको सृष्टि पदार्थहरूको गतिनियमबाट हुन्छ । पदार्थ एक निरपेक्ष सत्य हो र मानवीय विचारहरू भौतिक प्रक्रियाका परिणाम हुन् । विश्व र त्यसको कुनै पनि नियम मानवीय ज्ञानको सीमाभन्दा बाहिर छैन र परिवर्तन नै सृष्टिको मूल तथ्य हो भने पदार्थ नै सृष्टिको मूल तत्त्व हो । पदार्थले नै सत्य विचार र चेतनालाई जन्माउँछ । पदार्थ परिवर्तनशील भएकाले त्यसबाट भएको वैश्विक सृष्टि पनि परिवर्तनशील स्वभावको छ । सृष्टिमा कुनै वस्तु स्थायी छैन, सबै निरन्तर गतिमान् छन् । यदि स्थायिता छ भने केवल परिवर्तनमा छ किनभने परिवर्तन भइ नै रहन्छ, त्यसमा कहिल्यै विराम लाग्दैन । पदार्थमय जगत्को परिवर्तन द्वन्द्वात्मक र सङ्घर्षमय छ । प्रत्येक वस्तुमा स्वतः उपस्थित विरोधी तत्त्वहरूको सङ्घर्ष निरन्तर भइ नै रहन्छ । प्रत्येक पदार्थमा विनाशी र विकासी दुवै तत्त्व अन्तर्निहित छन् । उनीहरूमा हुने विरोधजन्य सङ्घर्षद्वारा नै वस्तुमा विकास र परिवर्तन हुन्छ । कुनै पनि वस्तुको विकास उसको पूर्वस्थितिको विनाशबाट मात्र हुन्छ । (शर्मा, २०५८, पृ. ५९)

द्वन्द्वात्मक भौतिकवादद्वारा प्रस्तुत ऐतिहासिक विकास र व्यक्ति सम्बन्धको, व्यक्ति समाजसम्बन्धको अध्ययनात्मक सामाजिकस्वरूप ऐतिहासिक समाजवाद हो । ऐतिहासिक भौतिकवादले जीवनका आर्थिक र सामाजिक परिस्थितिहरूमा जोड दिन्छ, जुन परिस्थितिहरूद्वारा सामाजिक र वैयक्तिक चेतनाको निर्माण हुन्छ । अर्थले मानवीय सम्बन्ध र आचारका नियमहरूलाई प्रभावित पार्नुका साथै वर्गविभाजन गर्दछ । यसैबाट शोषक र शोषित वर्गको स्पष्ट सीमा निर्धारण हुन्छ । यिनै मार्क्सवादी दर्शनका भौतिकवाद र ऐतिहासिक भौतिकवादको साहित्यिक अवतरण नै प्रगतिवाद हो ।

यसरी प्रगतिवाद भनेको मार्क्सवादी सौन्दर्यशास्त्रमा आधारित लेखनको मान्यता हो । अतः यसले मार्क्सवादलाई आदर्शका रूपमा लिने गर्छ । ऐतिहासिक भौतिकवादी एवं द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दर्शनका केन्द्रीयतामा कला र साहित्यलाई जीवनको वस्तुनिष्ठतासँग जोडेर प्रस्तुत गर्दछ । समाजवादी यथार्थवादकै समानान्तर नाम प्रगतिवाद भएकाले यी दुवै पदावलीले मार्क्सवादी सौन्दर्यशास्त्रको बोध गराउँछन् । यसबारे *नेपाली साहित्यको* शर्मा राजनीतिक क्षेत्रमा साम्यवाद, सामाजिक क्षेत्रमा समाजवाद दर्शनका क्षेत्रमा द्वन्द्वात्मक तथा ऐतिहासिक भौतिकवादी विचार धारा नै साहित्यका क्षेत्रमा प्रगतिवाद हो भनी उल्लेख गरिएको छ (२०५५, ४९३) । वस्तुतः प्रगतिवाद यथार्थवादको उन्नत, परिष्कृत एवं विकसित रूप हो (पौडेल, २०६५, पृ. २) । यसले यथार्थलाई गतिशील तत्त्वका रूपमा लिँदै त्यसलाई सिर्जनात्मक रूपमा उतार्ने काम गर्छ । यसले चेतनाको स्रोत ईश्वर वा आत्मालाई नमानेर भौतिक वस्तु वा पदार्थलाई मात्र मान्दछ । यस्तै सामाजिक जीवन र इतिहासको विकासमा उत्पादन पद्धति र उत्पादक शक्तिहरूका बिचको सम्बन्धलाई मान्दछ र समाजको यही उत्पादक सम्बन्धलाई भावस्रोतको मूल आधार बनाएर जीवन जगत्को यथार्थ अभिव्यक्ति दिन्छ । प्रगतिवादी साहित्य समाजवैज्ञानिक दर्शनसँग सम्बद्ध समाजवादी यथार्थवादको लेखन पद्धति हो । त्यसैले निम्न वर्गका व्यक्तिबिचको वर्गप्रेम तथा निम्नवर्ग र उच्चवर्गका व्यक्तिहरूबिचको सङ्घर्ष, सामन्ती ढाँचा, रवाफ, चुरीफुरी,

शोषण, अन्याय, अत्याचारका विरुद्ध जाइलाग्ने प्रवृत्ति, मानवीय मूल्य र सौन्दर्यप्रति आस्था, श्रमप्रति निष्ठा, सामाजिक रूपान्तरणको पक्षधरता, जनताबिचको एकता, राष्ट्रिय भावनाको अभिव्यक्ति आदि प्रगतिवादी साहित्यका आदर्श पक्ष हुन् । सर्वहारा विश्वदृष्टिकोणसँग समग्रतामा वैचारिक ऐक्यबद्धतालाई अग्रसारित गर्दै शोषण र उत्पीडनका विरुद्ध मानवीय चेतनालाई जागरूक तुल्याई साम्राज्यवादी तथा सामन्तवादी प्रवृत्तिमाथि प्रहार गर्दछ । मार्क्सवाद जीवन जगत्को वैज्ञानिक किसिमले व्याख्या गर्ने र जीवन जगत्लाई बदल्न चाहने, जीवन जगत्का परम्परागत नराम्रा स्वरूपलाई बदलेर नयाँ रूप दिन चाहने दर्शन हो (गौतम, २०४९, पृ. २८) । यही मार्क्सवादी दर्शनलाई आत्मसात् गरेर सिर्जना गरिएको साहित्य समाजको क्रान्तिकारी द्रुततर र ऊर्ध्वगामी परिवर्तन वा रूपान्तरणको वाहक, यथास्थितिवादको विरोधी, शोषित तथा पीडित वर्गको प्रतिनिधि एवं क्रान्तिको दिशाबोधक हुन्छ । यही नै प्रगतिवादी साहित्यको स्वरूपगत सार हो ।

यसरी समाजमा पुँजी र श्रमका बिचको, धनी र गरिबका बिचको, शोषक र शोषितका बिचको, साम्राज्यवादी, पुँजीवादी र अल्पविकसित देशका बिचको अन्तर्विरोधलाई पहिचान गरी त्यसको यथार्थ चित्रण गर्दै समाजरूपान्तरणका निम्ति दिशाबोध गराउने साहित्य नै प्रगतिवादी साहित्य हो । यही प्रगतिवादी वैचारिकताले आत्मसात् गरेका मान्यतालाई सैद्धान्तिक ढाँचाका रूपमा स्वीकार गरी *स्वप्नदृष्टि* महाकाव्यको विश्लेषण गरिएको छ ।

नतिजा र विमर्श

महाकाव्यकार रामप्रसाद ज्ञवालीले *स्वप्नदृष्टि* यात्रा-महाकाव्यमा नेपाल, चीन र उत्तरकोरियाको त्रिदेशीय भ्रमण गर्दा अनुभूत गरेका राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक आदि अनेकौँ पक्षहरू आएका छन् । यस काव्यले अनेक सन्दर्भहरूलाई समेटेको पाइन्छ तापनि यस शोधमा विशेषतः प्रगतिवादी मान्यता के कस्तो रूपमा अभिव्यक्त भएका छन् भन्ने जिज्ञासालाई मात्र निम्नानुसारका उपशीर्षकहरूमा अनुशीलन गरिएको छ :

वर्गीय पक्षधरता

समाज अनेक वर्गमा विभक्त हुने गर्छ र वर्गीय स्वार्थका कारण वर्गहरूका बिचमा अन्तर्विरोध पैदा हुन्छ । द्वन्द्वात्मक भौतिकवादले सामाजिक न्याय वा समतामूलक न्यायका पक्षको वकालत गर्ने क्रममा बुर्जुवा अथवा यथास्थितिवादी मान्यताका विपक्षमा उभिई सामाजिक न्याय र समतामूलक पक्षधरताको अनुसरण गर्छ । यस मान्यताबाट प्रगतिवादी साहित्य असम्पृक्त रहन सक्दैन । प्रगतिवादी स्रष्टाले आर्थिक आधारलाई टेकेर वर्गको बोध गर्छ र समाजमा विद्यमान वर्गहरूका बिचको अन्तर्विरोध पहिचान गर्दै अधि बढ्छ । यसरी महाकवि ज्ञवालीबाट *स्वप्नदृष्टि* महाकाव्यमा सामाजिक शोषण, अन्याय अत्याचार, कुरीति, कुसंस्कार आदिका कारण समकालीन नेपाली समाजका साथै चीन तथा कोरियामा भएका अनेक घटना तथा परिघटनाहरूलाई वर्गीय पक्षधरताका आधारमा उजागर गरिएको पाइन्छ । यस काव्यमा नेपालको गणतान्त्रिक व्यवस्थामा मौलाउँदै गएका शोषणका अनेक रूपहरू देखिन थालेको कुरालाई एकातिर औँल्याइएको छ भने अर्कातिर चीन र कोरियाको समकालीन शासन व्यवस्थामा देखिएका अनेक कुरूप पक्षको चित्रण गर्दा वर्गीय पक्षधरतासम्बन्धी विचारलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

चीनको ल्हासा नगरको प्राकृतिक, सांस्कृतिक, कलात्मक र वैभवयुक्त अवस्था देखेर कविको मनमस्तिष्क निकै पिरोलिन्छ। कविका अनुसार कलाकार बलबाहु र नायिका भृकुटीले आफ्नो देशको गरिमा उच्च बनाउन ऐतिहासिक योगदान पुऱ्याएका थिए। लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा लिखित मुनामदन खण्डकाव्यका नायक मदनले विदेशी भूमिमा गएर कठोर श्रम गरी कष्टकर जीवन बिताउँदै धनार्जन गरेका थिए। नेपाली कलाकार बलबाहु, नेपाली चेली भृकुटीले मातृभूमिको सुयश फैलाउन गरेको श्रम तथा त्यागको छुट्टै महत्त्व होला तर नेपाली श्रमिक वर्गको प्रतिनिधि मदनको जीवनगाथाबाट आजका नेपाली युवाले विदेशी भूमिमा गएर श्रम गर्दा भोग्नुपरिरहेको कठोर जीवनलाई कवि मदनले भोगेको दुःखको पुनरावृत्ति भइरहेको पाउँछन्। नेपालका गरिब तथा श्रमिक वर्गले प्रजातन्त्र वा गणतान्त्रिक व्यवस्थामा पनि उही नियति भोग्नुपरिरहेको छ। यस्तो कुरूप सामाजिक अवस्थाको सिर्जना गर्ने पात्र अरू कोही नभएर नेपालको बागडोर सम्हाल्ने नेतृत्वगण नै हो भन्ने कविलाई लागेको छ। आज देशले कतिसम्म नाजुक दुर्दशा भोग्नुपरिरहेको छ, भन्ने वस्तुतथ्य र वर्गीय चिन्तनलाई कविले यसरी व्यक्त गरेको पाइन्छ :

नाम मात्र बनेका छन् 'प्रजातन्त्र' 'स्वतन्त्रता'

उस्तै अभाव छन्, उस्तै गरिबी-परतन्त्रता

बढ्दै बढ्दै गएको छ भन्ने वर्गीय खाडल

भन् भन् मडारिएका छन् काला बादलका दल ! (पृ. ८२)

देशमा आएको प्रजातन्त्र र नेपाली जनताले पाएको स्वतन्त्रता नाम मात्रका छन्। देशमा तात्त्विक परिवर्तन भएको छैन। जनताले अभाव र गरिबीका मारमा बाँच्नुपरिरहेको छ। अबै पनि जनताले नैसर्गिक अधिकारको उपयोग गर्न पाएका छैनन्। यसले गर्दा धनी र गरिबबिचको खाडल भन् भन् गहिरिँदै गएको छ। यसमा कुनै सुधार आउने लक्षण देखिएका छैनन्। अबै गरिबी, शोषण, अन्याय, अत्याचार र विभेदको खाडल गहिरिँदै जाने सडकत स्पष्ट रूपमा देखिँदै छन्। आज नेपाली समाज कस्तो नाजुक अवस्थाबाट गुज्रिरहेको छ, भन्ने कुरालाई कविले यसरी उल्लेख गरेका छन् :

भोकरोगहरूबाट परिवार बचाउन

छोराछोरी, पितामाता, पतिपत्नी हँसाउन

सानो स्वप्न लिई जान्छन् नेपाली परदेशमा

फर्किन्छन् तर 'बाक्स' मा लास बन्दै स्वदेशमा ! (पृ. ८२)

आज नेपाली युवाहरू सामान्य जीवन बाँच्नका लागि खाडीमा गएर अनेक दुःखकष्ट गरिरहेका छन्। उनीहरूले भोकरोगबाट मुक्त हुन, आफ्ना छोराछोरी र मातापिता एवं पतिपत्नीको मुहार कसरी हँसाउन सकिन्छ, भन्ने सानो स्वप्न अँगालेर विदेशी भूमिमा पसिना बगाउँदै आएका छन्। उनीहरूको यति सामान्य सपना पूरा हुनु त कता हो कता परिवारमा असह्य वियोगको पीडा थप्दै लास बनेर बाक्सामा स्वदेश फर्किन्छन्। समकालीन नेपाली समाजले यस्ता कहालीलाग्दा र अत्यासलाग्दा अवस्थाहरू भोग्नुपरिरहेको छ।

चीनको विश्वविख्यात ग्रेटवालको अवलोकन गर्दा एउटा शासकको इच्छा पूरा गर्न श्रमिक वर्गले कति रगत र पसिना बगाउनुपर्‍यो होला भन्दै निम्न वर्गीय श्रमिकप्रति सहानुभूति र तानाशाहप्रतिको घृणाभाव कवि यसरी व्यक्त गर्छन् :

यौटा शासकको इच्छा पूरा गर्न भनी कठै !
लाखौंले जिन्दगी अर्पे, मरे हुन् कति व्यर्थमै !
सम्पूर्ण देशका मान्छे काम छाडी सबै अरू
तानाशाह खुसी पार्न बनेछन् अग्निमा चरु ! (पृ. १०७)

प्रसिद्ध चिनियाँ नेता माओको समाधिस्थलको अवलोकन गर्दा कविका मनमा माओप्रतिको आस्था र विश्वास अनि सम्मान जागेर आउँछ । माओ निम्न वर्गीय श्रमजीवी जनताको मुक्तिका निम्ति लड्ने महान् नेता थिए । अन्याय अत्याचारका विरुद्ध लड्दा कसैसँग सम्झौता नगर्ने स्वाभिमानी चरित्रकै कारण माओ आफ्नो युगमा उत्कृष्ट मानिस भएर बाँच्न सकेका हुन् भन्दै कविले यस्तो अभिव्यक्ति दिएका छन् :

मरे तापनि बाँचेको हुन्छ उत्कृष्ट मानिस
जल्ले गर्दै न सम्झौता अत्याचारी खुनीसित
माओले पनि सम्झौता गरेनन् रे कसैसित
लडे रे जनतानिम्ति लड्नुपर्ने सबैसित । (पृ. ११६)

वर्गीय पक्षधरतालाई अङ्गीकार गर्दै अघि बढ्ने व्यक्तिले आफ्नो स्वाभिमानलाई कहिल्यै भुक्त दिँदैन । जनताको मुक्ति र देशको स्वाभिमानका लागि उसले कसैसँग अनावश्यक सम्झौता पनि गर्दैन । अन्याय अत्याचारका निम्ति लड्ने र वर्गीय पक्षधरतालाई अँगाल्ने माओ युगकै महान् व्यक्ति थिए भन्दै कविले उपर्युक्त पङ्क्तिमा श्रमजीवी वर्गको पक्षमा वकालत गरेका छन् ।

कोरियाको प्योङयाङ सहरको होटेलमा वास बस्ने क्रममा टिभीमा आएका समाचारले वर्गीय धारका पक्षधर कवि जवालीले स्वदेशमा हुँदा त्यहाँको शासन व्यवस्था अत्यन्त क्रूर एवं अमानवीय रहेको जानकारी पाएका थिए तर त्यहाँ गएर प्रत्यक्ष देखेपछि सबै कुरा उनलाई भुटा लागे । किम जोन उनको नेतृत्वलाई सबैले जय जयकार गरेको देखे । विश्वसाम्राज्यवाद र पुँजीवादका विरुद्धमा हतियारको प्रदर्शन गर्दै अघि बढेको कोरियाको आत्मनिर्भर र स्वाभिमानी गाथाको कविले मुक्तकण्ठले यसरी प्रशंसा गरेका छन् :

प्रदर्शनीहरू गर्दै अनेकौं हतियारको
धज्जी उडाउँदै चर्को विश्वसाम्राज्यवादको
उत्प्रेरणा दिएका छन् पुँजीवाद विरुद्धमा
साम्राज्यवादको चर्को शङ्खनादविरुद्धमा । (पृ. १४५)

वर्गीय पक्षधरताका अनुयायीहरू सधैंभरि विश्वसाम्राज्यवाद एवं पुँजीवादका विपक्षमा उभिन्छन् । राष्ट्रको स्वाभिमान र स्वतन्त्रता अक्षुण्ण राख्न कहिल्यै र कुनै हालतमा पछि पर्दैनन् । कोरिया यही मर्मका साथ अघि बढिरहेको वस्तुतथ्यलाई कविले यहाँ उजागर गरेका छन् ।

कोरियामा हुँदा कवि आफ्नो देशको गौरवगाथाका साथै नेपालीहरूमा विद्यमान स्वाभिमानी चरित्र एवं साम्राज्यवाद विरोधी भावनालाई अभिव्यक्ति दिन पनि पछि पर्दैनन् । उनी नेपालीहरूमा विद्यमान क्रान्तिकारी चरित्र, देशभक्तिको भावना र नेपालीहरूले निरन्तर साम्राज्य विरोधी चिन्तनलाई अँगाल्दै आएको कुरालाई सगौरव यसरी प्रस्तुत गर्छन् :

आँधीबेरी हुरी छेकने जहाँ छन् उच्च साहस

साम्राज्यवादका सामु नहार्ने इतिहास छ । (पृ. १५३)

कवि स्वदेश चिन्तनकै सन्दर्भमा समकालीन नेपाली समाजका राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिकलगायत अनेकौं दुर्गतिको सजीव चित्रण गर्न पनि पछि पर्दैनन् । वर्गीय पक्षधरताका अनुयायी कविले देशलाई बर्बाद पार्ने पात्र अरू कोही नभएर पार्टीका अगुवाहरू नै भएको उल्लेख गरेका छन् । यस्तो खराब प्रवृत्तिको समूल नष्ट गर्नका लागि बुद्धिजीवी, स्वाभिमानी जनता एवं स्रष्टाहरूले साहसका साथ अघि बढ्नुपर्ने विचार यसरी व्यक्त गर्दछन् :

जाग हे बुद्धिजीवी हो ! जाग हे जनताहरू !

नेताको दासता छाडी होम सत्कर्मका चरु !

पद पाउनका निम्ति स्वाभिमान नमार हो !

बिक्न छाडन हे स्रष्टा ! लोभमा बारबार यो ! (पृ. १६१)

कोरियालाई ध्वस्त पार्न अमेरिका र जापानजस्ता मुलुकले गर्ने अनेक रणनीतिक कार्यका विरुद्ध त्यहाँका जनता जुद्धे विचारधारालाई अँगाल्दै किम इल सुङको नेतृत्वमा एकताबद्ध भई लडेका हुन् र आफ्नो राष्ट्रलाई कसरी शक्तिशाली राष्ट्रका रूपमा बचाइ राख्न सकेका छन् भन्ने कुरालाई कविले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

शक्तिशाली छ यो राष्ट्र सेनाले, हतियारले

सुसङ्गठित मान्छेले, मिलेका परिवारले

बलवान् छ, पुरै राष्ट्र राजनीतिक धारले

सङ्कल्पले र श्रद्धाले, आस्थाले र विचारले । (पृ. १६९)

नेपालीहरू गफमा मात्र निर्लिप्त हुने गरेका र कामप्रतिको लगाव पटककै नभएकाले देशको उन्नति हुन नसकेको हो । त्यस कारण श्रम गर्ने हो भने नयाँ सिर्जना हुन सक्ने, शत्रु स्वतः पराजित हुने र कसैको भर नपरी स्वाभिमानी भएर बाँच्न सकिने कुरा उल्लेख गरेर वर्गीय श्रमप्रतिको सम्मान भाव यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

भोकानाङ्गा कुनै हुन्नन् श्रमको सिर्जना चले

ढल्दछन् सहजै वैरी आत्मविश्वासमा चले

श्रद्धाले श्रमले सच्चा मनको राष्ट्रगानले

जुरुक्कै उठ्दछन् मान्छे जागेमा स्वाभिमानले । (पृ. १९४)

वर्गीय उन्मुक्तिको अभिव्यञ्जना

कला साहित्यमार्फत प्रगतिवादी साहित्यमा पीडित वा निम्नवर्गको उन्मुक्तिका लागि सचेत एवं सङ्घर्षशील बन्न उत्प्रेरित गर्ने अनेक सन्दर्भहरू आउने गर्छन् (पौडेल, २०६९, पृ. ९५) । यस दृष्टिले *स्वप्नदृष्टि* महाकाव्यको अनुशीलन गर्दा यसमा प्रशस्त वर्गीय उन्मुक्तिको अभिव्यक्ति कविले दिएको पाइन्छ ।

प्राकृतिक रूपमा नेपाल समृद्ध छ, तापनि नीतिगत र योजनाबद्ध रूपमा त्यसको सदुपयोग गर्न नसक्दा नेपालीहरू आफ्नो गर्जो टार्नेका लागि विदेशी भूमिमा गएर रगत पसिना बगाउन बाध्य छन् ।

यस समस्यालाई नेपालीहरू सदियौंदेखि भोगदै आएका छन् । यो समस्या आज पनि जीवितै छ । पहिले निम्न वर्गका नेपाली युवाहरू श्रम बेचन ह्लासा जान्थे, पछि भारततिर गए र हिजोआज भारतका साथै कोरिया, अमेरिका, मलेसिया, कतार र अरबका टोल टोलमा तातो बालुवामा पसिना पोख्नका लागि जाने गर्छन् । यसरी आज पनि निम्न वर्गका मानिसको नियति यथावत् रहेको कुरालाई कविले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

ह्लासा 'मदन' ले अस्ति टेकेथे जुन नामले
 'हिजो' भारत टेकेथे 'कान्छा' ले जुन कामले
 जाँदै छन् 'आज' ती फेरि कोरिया र मलेसिया
 तातो 'अरब' मा जल्न, दास बन्न 'अमेरिका' ! (पृ. ८०)

सरकारको गलत नीतिका कारण निम्न वर्गका मानिसलाई विगत लामो समयदेखि नै विदेशमा गएर दास बनी कठिन श्रम गर्न बाध्य पारिएको थियो । उनीहरूलाई यस्तो दुर्गतिबाट उन्मुक्ति दिलाउनुपर्छ भन्ने भाव उक्त पङ्क्तिमा अभिव्यक्त गरिएको छ ।

निम्न आयस्रोत भएका नेपाली युवतीहरू विदेशमा श्रम गर्न जाँदा एक त सकुशल बाँचेर फर्किन सक्दैनन् कथंकदाचित् फर्किहाले भने पनि विभिन्न भयानक रोगसँगै स्वदेश फर्किन बाध्य छन् । बिचरा गरिब निमुखा जनताले स्वदेशमा रोजगारी नपाउँदा परदेशमा ज्यान गुमाउने कुरादेखि लिएर आजीवन रोगी भएर स्वदेश फर्किन बाध्य पारिने गरेको समकालीन नेपाली जीवनको कुरूप वस्तुतथ्यलाई कविले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

सुनौला सपना बोकी जान्छन् चेलीहरू त्यता
 बलात्कृत भई फिर्छन् ठुला रोग लिई यता
 बाध्य छन् जान नेपाली त्यस्ता ठाउँ निरन्तर !
 नमिल्दा देशमा काम, नमिल्दा देशमा भर ! (पृ. ८२)

देशका तमाम समस्याका कारण आज निम्न वर्गका जनताले विभिन्न कठिनाइ भोग्नुपरिरहेको छ । यस्ता समस्याबाट उनीहरूलाई उन्मुक्ति दिलाउनु आजको आवश्यकता हो भन्ने विचार कविले उपर्युक्त पङ्क्तिमा उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

देशमा उन्मुक्तिका सङ्घर्षहरू प्रशस्त भए । निम्न वर्गका तमाम समस्याहरू समाधान गर्ने लक्ष्यका साथ थुप्रै पार्टीहरू जन्मिए तर ती पार्टीका नेता कतिसम्म भ्रष्ट र गैरजिम्मेवार बनेका छन् भन्ने वस्तुगत यथार्थलाई कविले यसरी उल्लेख गरेका छन् :

वर्गीय मुक्तिको ठेक्का लिने पार्टीहरू पनि !
 लुट्नमै धुत्नमै व्यस्त, चन्दा-आतङ्कका धनी ! (पृ. १५५)

देशमा आएको परिवर्तन र अहिलेका क्रियाशील पार्टीहरूबाट जनताले उन्मुक्ति पाउने अवस्था नरहेको कविको ठहर छ । त्यसैले अब नेपाली जनताले मुक्तिका बाटामा धोका दिने नेता र पार्टीलाई समयमै चिनेर ठेगान लगाउनुपर्छ भन्ने कुरालाई कविले यसरी आक्रोश व्यक्त गरेका छन् :

दुष्ट नेताहरूलाई निचोरूँ कि लुगासरि !
 नाङ्गेभार बनाएर चिथोरूँ कि म बेसरि !

घिसारूँ, गलहत्याऊँ, थचारूँ छिनका छिन !

गल्ली गल्ली घुमाएर लतारूँ ! हुन्छ यो मन ! (पृ. १५९)

अमेरिका र जापानले कोरियामाथि गरेको पाशविक क्रूरता र अत्याचारलाई वृत्तचित्रमा देखा र पथप्रदर्शकबाट सुन्दा साम्राज्यवादीहरूमाथि आक्रोशित हुँदै तिनीहरूबाट उन्मुक्ति पाउनुपर्ने कुरालाई कविले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

घृणा जाग्दछ साम्राज्यवादमाथि निकै ठुलो

उठ्छ आवेगको मुस्लो ! बग्छ संवेगको कुलो ! (पृ. १८१)

कोरियाली जनताले साम्राज्यवादीहरूबाट उन्मुक्ति पाउन अनेक सङ्घर्ष गरेका थिए । त्यस क्रममा थुप्रै योद्धाहरूको ज्यान गएको थियो । विशेषतः जापान र अमेरिकाले कोरियाली जनतामाथि गरेको चरम अत्याचारको बयान कविले यसरी गरेका छन् :

वर्गसङ्घर्षमा मान्छे मारिए कति हो कति

अत्याचार गरेकै हुन् दुवैले नै सकेजति । (पृ. १८२)

विदेशीहरूको अत्याचारबाट छिया छिया भएको कोरियाले आफ्नै खुट्टामा उभिएर सङ्घर्ष वा उन्मुक्तिको बाटो अँगालेर अघि बढ्यो र सफलता हासिल गर्‍यो भन्ने कुरालाई कविले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

भई साम्राज्यवादीको मारबाट छिया छिया

गरी सङ्घर्ष आफैँले उठ्यो उत्तरकोरिया । (पृ. १९३)

यसरी कविले गणतान्त्रिक कोरिया साम्राज्यवादको दासताबाट आफ्नै बलबुताले सङ्घर्ष गरी मुक्त भएको र समृद्धिको शिखर चुम्न सफल भएको अभिव्यक्ति दिएका छन् ।

अन्तर्विरोधको प्रतिबिम्बन

मार्क्सवादका अनुसार उत्पादन सम्बन्ध र उत्पादक शक्तिका बिचको सम्बन्ध अन्तरविरोधपूर्ण रहन्छ । समाज विकासको हरेक युगमा आर्थिक संरचनाका आधारमा विशाल अधिरचनाको निर्माण हुँदा समाजको विकास तीव्रगतिमा हुन्छ (पौडेल, २०६९, पृ. ९५) । अतः सामाजिक जीवनमा परिवर्तन ल्याउने शक्ति भनेका उत्पादक शक्तिका रूपमा रहेका श्रमजीवी जनता नै हुन् भने साहित्यले पनि तिनै श्रमजीवी जनताको सङ्घर्षलाई बल पुऱ्याइरहेको हुन्छ (चापागाईँ, २०५४, पृ. ११२) भन्ने मान्यताअनुरूप कवि ज्ञवालीले यस महाकाव्यमा श्रमजीवी जनता र उनीहरूको हक अधिकारलाई वञ्चित गर्ने शक्तिका विरुद्ध नेपाली, चिनियाँ र कोरियाली जनताले कठोर र बलिदानीपूर्ण सङ्घर्ष गरेको तथ्य उजागर गरेका छन् । विशेषतः कोरियाली जनताले जापान र अमेरिकाको साम्राज्यवादी एवं विस्तारवादी पाशविक चरित्रका विरुद्ध कठोर सङ्घर्षबाट देशलाई मुक्त पारी स्वाभिमानका साथ अघि बढेको कुरालाई कविले सविस्तार प्रस्तुत गरेका छन् । त्यस्तै नेपाल र चिनियाँ जनताले शासकबाट भोगेका जीवनका कुरूप सन्दर्भहरूको पनि चर्चा गरेका छन् ।

नेपालमा समाजवादलाई मन नपराउनेहरू एक किसिमले पराजित अवस्थामा पुगेका छन् तर षड्यन्त्रपूर्ण ढङ्गले अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिक्रियावादी एवं साम्राज्यवादी तथा विस्तारवादी शक्तिहरूले समाजवादीमुख संविधानमाथि हमला गर्न खोजिरहेको सन्दर्भलाई कविले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

नाकाबन्दी कतै गर्छ, भूमि हर्छ, कतैतिर
हस्तक्षेप सधैं गर्छ, दागा धर्छ सबैतिर
सधैं हेप्छ बनी ठालु, काला छन् यसका कुरा
मुखमा रामको नाम, कोखमा धारिलो छुरा । (पृ. १७३)

खास गरी यस काव्यमा नेपाली, चिनियाँ र उत्तरकोरियाली निम्न वर्गीय जनताले उच्च वर्गका सामान्तसँग न्याय, समानताका निम्ति सङ्घर्ष गर्नुपरेको पक्षलाई एकातिर उजागर गरिएको छ भने अर्कातिर नेपालको भारत, चीनको ताइवान, कोरियाको अमेरिका एवं जापानसित अन्तर्विरोधका कारण ठुलुला सघर्ष भएका र अन्ततः यी देशका स्वाभिमानी जनता विदेशीसामु कहिल्यै नभुकेको गौरवपूर्ण इतिहासको पनि उल्लेख गरेका छन् ।

मानव श्रमको उच्च सम्मान

मार्क्स तथा एङ्ग्लेसले कला सिर्जनामा मानवश्रमलाई उच्च स्थानमा राखेको पाइन्छ । श्रमकार्य कलासिर्जनाको महत्त्वपूर्ण आधार हो भन्ने यिनीहरूको ठम्याइ छ । । श्रमका अनेक रूप हुने गर्छन् र तिनै रूपका आधारमा श्रमप्रक्रियामा विद्यमान सौन्दर्य मूल्यलाई पहिचान गर्न र तिनलाई कला साहित्यमा प्रतिबिम्बित गर्न सकिन्छ भन्ने मान्यताअनुरूप स्वप्नदृष्टि महाकाव्यमा मानवश्रमको उच्च सम्मानसहित श्रमकार्य सर्वाधिक उपयोगी हुने र हुनुपर्ने कुरालाई विशेष महत्त्वका साथ उठाइएको छ । श्रमप्रक्रियाबाटै समाज विकासको गति तीव्र हुने र उत्पादन प्रक्रियामा पनि परिवर्तन आउँछ भन्ने कुराको पक्षपोषणसमेत यस काव्यमा गरिएको छ । चीनको छेन्दु राज्यको विकसित गाउँको अवलोकन गर्ने क्रममा त्यहाँ अभूतपूर्व विकास भएको दृश्यलाई अनुभूत गरेपछि योजना र श्रमको महत्त्व कति रहेको छ भन्ने कुरालाई कवि यसरी प्रस्तुत गर्दछन्:

योजना छन् जहाँ राम्रा, जहाँ सङ्कल्प छन् दृढ
जहाँ छन् श्रम श्रद्धामा र छन् उत्साह, जाँगर
त्यहीँका जिन्दगी फुल्छन्, फल्छन्, बन्छन् नि सुन्दर
विनाश्रम विनाशिल्प के पो निर्माण हुन्छ, र ! (पृ. ९१)

चीनमा विकासका योजना छन् । योजना सफल पार्न सबै प्रतिबद्ध छन् । नियमभन्दा बाहिर गएर कसैले कार्य गर्छ कि भन्ने शङ्का गर्ने ठाउँ कहीं पनि देखिँदैन । चिनियाँहरूमा श्रमप्रति पूर्ण आस्था र विश्वास रहेको छ । उनीहरू उत्साह र जाँगरका साथ श्रममा तल्लीन देखिन्छन् । त्यसैले त त्यहाँको जीवन फलेको, फुलेको अनि सुन्दर बनेको छ । वास्तवमा चिनियाँहरूको श्रमप्रतिको श्रद्धा र लगनकै परिणतिका रूपमा सुन्दर तथा समृद्ध चीनको निर्माण भएको हो भन्ने कुरामा कवि विश्वस्त देखिन्छन् । यस्तै कवि जवालीले आधुनिक चीनका निर्माता माओको समाधिस्थलमा पुग्दा माओले अँगालेको श्रमनीतिकै कारण उनका अनुयायीहरू अघि बढेका छन् र देशले काँचुली फेरेको छ अनि नौला विकासका कामहरू भइरहेका छन् भन्दै यस्तो अभिव्यक्ति दिन्छन् :

माओकै जगमा टेकी पछिल्ला अगुवा सब
नौला विकास गर्दै छन्, छर्दै छन् श्रम-पौरख । (पृ. ११५)

कविले कोरियाको भ्रमण गर्दा साक्षात्कार गरेका अनुभूतिलाई पस्किने क्रममा त्यहाँका जनता श्रम गरेर आफ्नो धर्तीलाई उर्वर मात्र बनाएका छैनन् अपितु खाद्यान्नमा आत्मनिर्भर पनि बनाएको कुरालाई अभिव्यक्ति दिने क्रममा श्रमप्रतिको सम्मानलाई यसरी व्यक्त गरेका छन्:

गरेर श्रमको खेती, धर्ती पारेर उर्वर

होला सायद यो बन्न सकेको आत्मनिर्भर । (पृ. १३७)

कोरिया जनताले मानव अधिकारका कुराबाट वञ्चित हुनुपरेको देखिए पनि श्रमकै परिणतिस्वरूप त्यहाँका जनताको अवस्था कति उच्च रहेको छ भन्ने सन्दर्भलाई यसरी प्रस्तुत गरेको पाइन्छ :

अशिक्षित कुनै छैनन्, सबैले पढ्न पाउँछन्

क्षमता जसमा जे छ त्यै बाटो बढ्न पाउँछन्

प्रशिक्षण सबै लिन्छन्, 'श्रम-सङ्गीत' गाउँछन्

श्रम हो सबको धर्म, श्रम गर्दै रमाउँछन् ।

श्रम-व्यायामले गर्दा रोगी देखिन्छ मानिस

'निरोगी जनको देश' विश्वमा यत्ति एक छ ! (पृ. २८६)

श्रमकै कारण कोरियामा कोही मानिस अशिक्षित छैनन् । सबैले पढ्ने अवसर पाएका छन् । क्षमताअनुसारको काम पाउने र अधि बढ्ने अवसर त्यहाँका जनताले प्राप्त गरेका छन् । त्यहाँ श्रम कसरी गर्ने भन्ने कुराको प्रशिक्षण नै दिइन्छ । त्यहाँका जनता श्रम गर्न पाउँदा रमाउने गर्छन् । श्रमकै कारण त्यहाँका मानिस निरोगी छन् र विश्वमै कोरिया निरोगी देशका रूपमा चिनिँदै आएको छ । यो सबै श्रमप्रतिको लगाव एवं विश्वासका कारण भएको हो भन्ने कविको ठहर छ ।

समाज रूपान्तरण

मार्क्सवादी कला साहित्यले समाज रूपान्तरणका पक्षमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छ भन्ने मान्यतालाई प्रगतिवादी साहित्यले पनि आत्मसात् गरेको पाइन्छ । मार्क्सवादले अनुसरण गरेका संसारलाई बुझ्ने र बदल्ने कुरालाई प्रगतिवादी साहित्यले पूर्णतः अनुसरण गर्छ । यस मान्यताका आधारमा हेर्दा *स्वप्नदृष्टि* महाकाव्यमा पनि समाज रूपान्तरणको अभिव्यञ्जना भएको पाइन्छ । नेपालमा गणतन्त्रको स्थापना भए पनि यहाँका समस्याहरू जिउँदै छन् । आज पनि देश अस्तव्यस्त रूपमा चलिरहेको छ । समतामूलक, शान्त समाजको रूपान्तरण कहिले होला भन्दै कविले यस्तो अभिव्यक्ति दिएका छन् :

नेपाल कहिले बन्ला भव्य, शान्त, विशाल हो ? (पृ. ८०)

यस अभिव्यक्तिमा कविको समाज रूपान्तरणको चाहना अभिव्यक्त भएको छ ।

उता पछिल्लो समयमा चीनका अगुवा नेताहरू माओका पदचापलाई अनुसरण गर्दै नौला नौला विकासका काम गर्दै अधि बढेका छन् । माओले हिँडेको पदचाप पछ्याउँदै अधि बढ्ने क्रममा चिनियाँ जनता आफ्नो देशलाई श्रम र पौरखले सजाउने अभिलाषा बोकेर अधि बढिरहेको कुरालाई कविले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

माओकै जगमा टेकी पछिल्ला अगुवा सब

नौला विकास गर्दै छन्, छर्दै छन् श्रम-पौरख । (पृ. ११५)

कोरिया जनताले साम्राज्यवादी एवं विस्तारवादीहरूका विरुद्ध लडे र देशको स्वतन्त्रता र जनताको स्वाभिमानलाई बचाएका थिए। वर्तमान र भविष्यमा पनि शत्रुबाट देशलाई बचाउँदै समाज रूपान्तरणको बाटोमा हिँड्ने कोरियाली जनताको दृढतालाई कविले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

ज्ञान-विज्ञानको बाटो हिँड्छौं अस्तित्वको पथ

हामी सक्षम छौं लड्न, लघादै शत्रुको रथ । (पृ. १८०)

निष्कर्ष

रामप्रसाद ज्ञवालीद्वारा लिखित *स्वप्नदृष्टि* एक प्रगतिवादी चिन्तन प्रयोग गरिएको महाकाव्य हो । यसमा समकालीन नेपाली समाजका आर्थिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक, कूटनीतिक आदि क्षेत्रमा देखिएका अनेकौं विकृति र विसङ्गतिको उजागर गरिनुका साथै नेपाल, चीन र उत्तरकोरियाको त्रिदेशीय सन्दर्भका माध्यमबाट राज्यको सर्वोपरि समुन्नतिका बाधक तत्त्वहरू विश्वसाम्राज्यवादी, पुँजीवादी शक्तिका साथै देशका बागडोर सम्हाल्ने व्यक्तिहरू रहेको विचारलाई सघन रूपमा व्यक्त गरिएको छ । देशको समुन्नतिका बाधक तत्त्वहरूका विरुद्ध निम्न वर्गीय न्यायप्रेमी जनताको साहसिक योगदानको सर्वोपरि भूमिका रहने वस्तुतथ्यलाई पनि समीचीन रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

यसमा नेपालको गणतान्त्रिक व्यवस्थामा मौलाउँदै गएका शोषणका अनेक रूपहरू देखिन थालेका सन्दर्भहरूका साथै चीन र उत्तरकोरियाको समकालीन शासन व्यवस्थामा पनि अनेक कुरूप पक्षहरू देखिएका कुराको अभिव्यक्तिलाई मनन गर्दा प्रगतिवादी चिन्तन स्पष्टताका साथ उजागर भएको पाइन्छ । नेपाली श्रमिक मदनले विदेशी भूमिमा गएर कठोर श्रम गरेको सन्दर्भबाट आज पनि नेपालका गरिब तथा श्रमिक वर्गले उही नियति भोग्नुपरिरहेको छ भन्ने सन्दर्भलाई उल्लेख गरिएको छ । आज नेपाली समाजमा धनी र गरिबबिचको खाडल भन् भन् गहिरिँदै गएको छ र अझ गहिरिँदै जाने सङ्केत स्पष्ट रूपमा देखिँदै छन् भन्ने तथ्यको अभिव्यक्तिमा पनि कविको प्रगतिवादी चिन्तन स्पष्ट रूपमा व्यक्त भएको पाइन्छ । चीनको विश्वविख्यात ग्रेटवालको निर्माणमा निम्न वर्गीय श्रमिक वर्गले गरेको कठोर श्रमको प्रसङ्गका साथै माओले निम्न वर्गीय श्रमजीवी जनताको मुक्तिका निम्ति गरेको कठोर सङ्घर्षको सन्दर्भ र कोरियाका नेता किम जोन उनको नेतृत्वमा विश्वसाम्राज्यवाद र पुँजीवादका विरुद्धमा हतियारको प्रदर्शन गर्दै अघि बढेको सन्दर्भमा पनि श्रमजीवीहरू विश्वसाम्राज्यवाद एवं पुँजीवादका विपक्षमा उभिन्छन् र राष्ट्रको स्वाभिमान तथा स्वतन्त्रता अक्षुण्ण राख्न कहिल्यै र कुनै हालतमा पछि पर्दैनन् भन्ने वस्तुतथ्यको अभिव्यक्तिमा पनि प्रगतिवादी चिन्तन व्यक्त भएको पाइन्छ । निम्न वर्गका मानिसले सदियौंदेखि स्वदेश तथा विदेशमा भोग्नुपरेको पशुसरहको जीवनलाई देखाउँदै देशमा उन्मुक्तिका सङ्घर्षहरू प्रशस्त भए पनि निम्न वर्गका तमाम समस्याहरू समाधान नभएको तथ्यलाई पनि उजागर गरिएको छ । विशेषतः अमेरिका र जापानले गरेको पाशविक क्रूरता र अत्याचारबाट उन्मुक्ति पाउन उत्तरकोरियाली जनताले अनेक सङ्घर्ष गर्नुपरेको सन्दर्भको अभिव्यक्तिमा पनि प्रगतिवादी चिन्तन सघन रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस महाकाव्यमा श्रमजीवी जनता र उनीहरूको हक अधिकारलाई वञ्चित गर्ने शक्तिका विरुद्ध नेपाली, चिनियाँ र कोरियाली जनताले कठोर र बलिदानीपूर्ण सङ्घर्ष गरेको तथ्य पनि उजागर गरिएको छ । नेपाली, चिनियाँ र उत्तरकोरियाली निम्न वर्गीय जनताले उच्च वर्गसँगको अन्तर्विरोधका कारण ठुलुला सङ्घर्ष गरेका र अन्ततः यी देशका

स्वाभिमानी जनता विदेशीसामु कहिल्यै नभुकेको गौरवपूर्ण इतिहासको पनि उल्लेख गरिएको छ । यस्तै महाकाव्यमा मानवश्रमको उच्च सम्मानसहित श्रमकार्य सर्वाधिक उपयोगी हुने र हनुपर्ने कुरालाई विशेष महत्त्वका साथ उठाइएको छ । नेपालमा प्रजातन्त्र वा गणतन्त्र स्थापनाका लागि भएका अनेकौं सङ्घर्षहरू, चिनियाँ र उत्तरकोरियाली जनताले साम्राज्यवादी एवं विस्तारवादीहरूका विरुद्ध लडेका थुप्रै पक्षहरूको अभिव्यक्तिमा समाज रूपान्तरणका सन्दर्भहरू जोडिएका छन् । यसरी उल्लिखित विविध सन्दर्भहरूको अभिव्यक्तिमा केन्द्रित यस काव्यमा प्रगतिवादी चिन्तनलाई महाकाव्यकार रामप्रसाद ज्ञवालीबाट समीचीन ढङ्गले प्रयोग गरिएको स्पष्ट हुन्छ ।

सन्दर्भसामग्री

- अवस्थी, महादेव (२०७८). 'रामप्रसाद ज्ञवालीको कवित्वको अन्तर्विकासको उच्च प्राप्ति : स्वप्नदृष्टि'. *स्वप्नदृष्टि समालोचना*. धीरकुमार श्रेष्ठ (सम्पा.). ऐरावती प्रकाशन ।
- आचार्य, गोविन्दप्रसाद (२०७८). 'स्वप्नदृष्टिमा वैचारिक चिन्तन, स्वप्नदृष्टि महाकाव्य'. *स्वप्नदृष्टि समालोचना*. धीरकुमार श्रेष्ठ (सम्पा.). ऐरावती प्रकाशन ।
- कँडेल, घनश्याम (२०७८). 'रामप्रसाद ज्ञवाली र उनको स्वप्नदृष्टि'. *स्वप्नदृष्टि समालोचना*. धीरकुमार श्रेष्ठ (सम्पा.). ऐरावती प्रकाशन ।
- कुँवर, नेत्रबहादुर (२०७८). 'स्वप्नदृष्टि यात्रा-महाकाव्यले वैचारिक विकासमा पुऱ्याएको योगदान'. *स्वप्नदृष्टि समालोचना*. धीरकुमार श्रेष्ठ (सम्पा.). ऐरावती प्रकाशन ।
- गौतम, देवीप्रसाद (२०४९). *प्रगतिवाद : परम्परा र मान्यता*. श्रीमती मुना गौतम ।
- घिमिरे, नारायणप्रसाद (२०७५). *स्वप्नदृष्टि यात्रा-महाकाव्यमा युगचेतना*. अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र. त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पस ।
- चापागाउँ, निनु (२०५४). *मार्क्सवादी चिन्तनमा सौन्दर्य*. मृदुल चापागाउँ : महिम चापागाउँ ।
- त्रिपाठी, गीता (२०७८) 'अन्तर्विषयक समालोचनामा स्वप्नदृष्टि महाकाव्य'. *स्वप्नदृष्टि समालोचना*. धीरकुमार श्रेष्ठ (सम्पा.). ऐरावती प्रकाशन ।
- निरौला, फणीन्द्रराज (२०७५). *साहित्य सन्दर्शन*. निमा पुस्तक प्रकाशन ।
- पौडेल, गोपीन्द्र (२०६९). 'सामाजिक रूपान्तरणमा मार्क्सवादी साहित्यको भूमिका'. *भृकुटी*. (सम्पा.) मोदनाथ प्रश्रित. भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन, पृ. ८७-९९ ।
- पौडेल, हेमनाथ (२०६५). *प्रगतिवादी दृष्टिमा कवि र कविता*. पैरवी प्रकाशन ।
- बर्मा, जनेश्वर (२०६०). *मार्क्सवादको मूल सिद्धान्त*. विवेक सृजनशील प्रकाशन, प्रा.लि. ।
- बराल, ईश्वर र अन्य (सम्पा.) (२०५५). *नेपाली साहित्यकोश*. नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- लामिछाने, कपिल (२०७८). 'स्वप्नदृष्टि महाकाव्यमा भविष्यको निर्माणकारी अभिव्यञ्जना' *स्वप्नदृष्टि समालोचना*. धीरकुमार श्रेष्ठ (सम्पा.). ऐरावती प्रकाशन ।
- शर्मा नेपाल, विनयकुमार (२०७८). 'नेपाली महाकाव्य परम्परामा स्वप्नदृष्टि'. *स्वप्नदृष्टि समालोचना*. धीरकुमार श्रेष्ठ (सम्पा.). ऐरावती प्रकाशन ।
- शर्मा, भागवतप्रसाद (२०५८). 'प्रगतिवाद: प्राच्यकाव्यशास्त्र र दडाली प्रगतिवादी साहित्य'. *प्रतिबिम्ब*. १(१). नेपाल बुद्धिजीवी परिषद् पृ. ५९-६७ ।